

ks. Józef Pochwat MS¹

Międzyzakonne Formacyjne Studium Teologiczne w Krakowie

Sprawiedliwość Boga wobec Szatana na podstawie *Jedenastego kazania do ludu* św. Cezarego z Arles

Cezary z Arles urodził się w 470 roku w Cabillonensis (obecnie Chalon-sur-Saône), prawdopodobnie w rodzinie o rzymskim rodowodzie i już chrześcijańskiej. Młodość spędził w klasztorze na wyspie Leryn, następnie, z powodu słabego stanu zdrowia, udał się do Arles. Tam otrzymał święcenia kapłańskie, a biskup Arles Eoniusz, widząc jego zapał duszpasterski i wykształcenie, wyznaczył go na swojego następcę. Na tym stanowisku pozostał Cezary czterdzieści lat, od 503 roku do swojej śmierci około roku 543. Cezary założył klasztor pod wezwaniem św. Jana. Osobiście starał się w Rawennie u króla Teodoryka o wykupienie mieszkańców Orange wziętych do niewoli i rozmawiał z papieżem Symmachem. Papież ustanowił

¹ Józef Pochwat MS, ur. w 1960 roku, kapłan od 1986, dr hab., absolwent patrologii w Instytucie Teologii Dogmatycznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Autor publikacji naukowych, popularnonaukowych, tłumacz, wykładowca, kapelan Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia w Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach. Ostatnio wydał: *La Salette w świetle dokumentów źródłowych i magisterium Kościoła*, Kraków 2016; *Kościół św. Faustyny*, Kraków 2016; *Maryja i święci w pismach św. Faustyny*, Kraków 2017; *Pelagiusz, Pisma*, Kraków 2017; *Sulpicjusz Sewer, Kroniki*, Kraków 2017 (*Źródła Monastyczne*, 79). E-mail: jotpe67@wp.pl.

Arles metropolią kościelną, a w roku 514 podniósł je do godności prymasostwa Galii. Biskup Cezary uczestniczył w aż sześciu synodach (Agde 506, Arles 524, Carpentras 527, Orange 529, Vaison 529, Marseille 533); był świętym organizatorem życia kościelnego².

Cezary jako gorliwy duszpasterz niestrudzenie głosił kazania, których do dzisiaj zachowało się 238. Napisał trzy, skromnych raczej rozmiarów, traktaty teologiczne: *De Misterio Sanctae Trinitatis*, *Breviarium adversus haereticos*, *De gratia*³. Tak kazania, jak i traktaty oraz *Expositio in Apocalypsim*⁴ zawierają zasadniczo odpowiedzi na problemy, jakimi żyli chrześcijanie w pierwszej połowie VI wieku w Galii⁵.

Niniejszy artykuł stanowi próbę przedstawienia nauki Cezarego dotyczącej sprawiedliwości Boga wobec Szatana, na podstawie analizy jednego Kazania jedenastego znajdującego się w zbiorze jego pierwszych 80 kazań wydanych w Sources Chrétiennes jako *Kazania do ludu*⁶.

² Odnośnie do danych biograficznych św. Cezarego z Arles zob. np. M.-J. Delage, *Introduction*, w: Césaire d'Arles, *Sermons au peuple*, introduction, traduction et notes par M.-J. Delage, t. 1, Paris 1971, s. 13–214 (Sources Chrétiennes, 175); A. Żurek, *Cezary z Arles*, Kraków 2003; J. Pochwat, *Sprawiedliwość i miłosierdzie. Studium „Kazań do ludu” św. Cezarego z Arles*, Kraków 2008, s. 7–24; Cyprian, Firmin, Wiwencjusz, Messjan, Stefan, *Żywoł Cezarego z Arles*, przeł. A. Strzelecka, oprac. P. Wygralak, Poznań 2008 (Pisma Ojców Kościoła, 32); J. Pochwat, *Św. Cezary z Arles i jego czasy*, w: *Św. Cezary z Arles, Kazania do ludu*, przekł. kazań 1–55 (S. Ryznar), przekł. kazań 56–80 (J. Pochwat), Kraków 2011, s. 7–32 (Źródła Myśli Teologicznej, 57).

³ Cezary z Arles, *Pisma dogmatyczne i egzegetyczne*, przeł. A. Strzelecka, oprac. P. Wygralak, Poznań 2004 (Pisma Ojców Kościoła, 29).

⁴ Cezary z Arles, *Homilie do Księgi Rodzaju. Objasnienie Apokalipsy św. Jana*, oprac. A. Żurek, Kraków 2002 (Biblioteka Ojców Kościoła, 17), s. 85–167; Cezary z Arles, *Pisma dogmatyczne i egzegetyczne*, dz. cyt., s. 93–191.

⁵ Por. J. Pochwat, *Obraz społeczeństwa Galii pierwszej połowy VI wieku. Studium „Kazań do ludu św. Cezarego z Arles”*, w: *Fructus Spiritus est Caritas. Księga Jubileuszowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Franciszkowi Drączkowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin, czterdziestopięciolecia święcen kapłańskich i trzydziestopięciolecia pracy naukowej*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, s. 315–333; J. Pochwat, *Św. Cezary z Arles i jego czasy*, dz. cyt., Wstęp pt. *Św. Cezary z Arles i jego czasy*, dz. cyt., s. 5–21, bibliografia, s. 23–32; J. Pochwat, *Św. Cezary z Arles jako nauczyciel modlitwy na podstawie jego „Kazań do ludu”*, w: *Przez Maryję ku Wcielonemu Słowu*, red. J. Kręcidło, Kraków 2012, s. 73–97 (Studia Salettensia, 5); J. Pochwat, *Dzień Pański w nauczaniu św. Cezarego z Arles w świetle jego „Kazań do ludu”*, „Vox Patrum” 33 (2013) t. 60, s. 245–262; J. Pochwat, *Konsekwencje chrztu według św. Cezarego z Arles*, w: *Chrzest w teologicznej refleksji Ojców Kościoła*, Poznań 2016, s. 77–94 (Teologia Patrystyczna, 13).

⁶ Césaire d'Arles, *Sermons au peuple*, t. 1, dz. cyt.; t. 2, Paris 1978 (Sources Chrétiennes, 243); t. 3 Paris 1986 (Sources Chrétiennes, 330). Por. św. Cezary z Arles, *Kazania do ludu*, dz. cyt.

Problematyka została ujęta według następujących zagadnień: wszechmoc Boga i Jego sprawiedliwość, oczekiwanie sprawiedliwości Bożej przez Szatana, konsekwencje wolności, podstęp za sprawiedliwą cenę odkupienia człowieka od Szatana, sprawiedliwość jako wyraz miłosierdzia.

1. Wszchemoc Boga i Jego sprawiedliwość

Cezary z Arles w *Kazaniu jedenastym*⁷ daje odpowiedź na interesujące jego słuchaczy pytanie: Dlaczego okrutną męką, a nie potęgą uwolnił Chrystus rodzaj ludzki? Mówi: „Bracia najdrożsi! Ta trudność wielu nurtuje. Wielu ludzi małej wiedzy ta myśl dręczy. Mówią: Dlaczego Pan Jezus Chrystus, Moc i Mądrość Ojca, nie dokonał zbawienia człowieka potęgą Bożą i samym rozkazem, lecz cielesnym upokorzeniem i ludzką walką? Przecież mógł powalić diabła mocą i majestatem niebieskim i człowieka uwolnić spod jego tyranii”⁸. Kaznodzieja zwraca ponadto uwagę jeszcze na inne wymiary tego pytania, dotyczącego dwu Bożych programów: stworzenia i zbawienia.

Kaznodzieja pyta: „Niepokoi także niektórych, dlaczego nie zniweczył śmierci jednym słowem Ten, o którym głoszą, że na początku świata życie dał słowem? Jaki był powód, by nie zbawić upadłych mocą tego

⁷ Interesującą informację podaje T. Kołosowski, *Przepowiadanie wiary w środowisku wiejskim w kazaniach św. Cezarego z Arles*, w: *Ewangelizacja w epoce patrystycznej*, red. F. Drączkowski, J. Pałucki, Lublin 1994, s. 48, przyp. 2: „Mowę tę należy zaliczyć do najbardziej interesujących kazań, której autorstwo przyznał Cezaremu dopiero G. Morin. Kazanie to w szeregu innych kazań wydał wcześniej norweski badacz C. P. Caspari w 1890 roku jako kazanie anonimowe powstałe w południowej Galii na początku VI w. G. Morin uznał zakończenie kazania za niewątpliwie autorstwa Cezarego. Na tej podstawie G. Morin uznaje, że Cezary objął swoją myślą również całość zagadnienia poruszanego w tym kazaniu, które zawiera myśl teologiczną pozostającą pod wyraźnym wpływem wcześniejszych Ojców greckich i łacińskich: Ireneusza, Orygenesza, Bazylego, Grzegorza z Nyssy, Hilarego, Ambrojastra, Augustyna, Leona Wielkiego”. Tenże autor w tym samym artykule prezentuje analizę kazania jedenastego, zob. T. Kołosowski, *Przepowiadanie wiary...*, dz. cyt., s. 48–51; por. S. Felici, *La catechesi cristologica di S. Cesario d'Arles. Cristologia e catechesi patristica*, Roma 1980, s. 155; J. Rivière, *La doctrine de la Redemption chez S. Cesaire d'Arles*, „Bulletin de Littérature Ecclésiastique” 44 (1943), s. 14.

⁸ Kazanie 11, 1, w: św. Cezary z Arles, *Kazania do ludu*, dz. cyt., s. 96.

samego Majestatu, którym mógł stworzyć wszystko z niczego? Jaki cel miał Chrystus Pan, że poddał się tak okrutnej męce? Przecież mógł zbawić rodzaj ludzki swą potęgą⁹. Opierając się na zasadach retoryki, św. Cezary mnoży pytania dotyczące sensu metody wybranej przez Boga. „Po co więc wcielenie, niemowlęstwo, dalsze koleje życia? Po co obelgi, krzyż, śmierć i pogrzeb zostały podjęte dla zbawienia?”¹⁰. Słuchacze według autora rozumują logicznie: Skoro Jezus Chrystus jest Mocą i Mądrością Boga Ojca, mógł dzięki tym dwom wielkim przymiotom uwolnić rodzaj ludzki spod panowania diabła¹¹. Dzięki wszechmocy Chrystus ma panowanie nad każdym stworzeniem, także nad Szatanem, który został przez Niego stworzony.

Cezary docenia przebiegłość Szatana, skoro dodaje, że Chrystus, Mądrość Ojca, jest inteligentniejszy od swego stworzenia. Przymioty, które ma Chrystus, pozwalałyby Mu na wydanie rozkazu Szatanowi, bo kto ma pełnię mocy i mądrości, ma także pełnię panowania nad wszystkim. Dlaczego zatem zamiast mocy i niebieskiego majestatu dla wyzwolenia człowieka spod tyranii diabła Chrystus wybiera fizyczne upokorzenie i ludzką walkę?¹² Mówiąc o ludzkiej walce, Cezary zwraca uwagę na to, że Chrystus stanął do walki z Szatanem jako człowiek i pokonał go jako człowiek, a nie jako Bóg. Ojciec obrał taktykę, a Syn wykonał powierzone Mu zadanie, był bowiem idealnie posłuszny Bogu.

Święty biskup z Arles podejmuje wyzwanie i jako odpowiedzialny za powierzonych mu wiernych konsekwentnie odpowiada na te pytania. Pytania są ponadczasowe, kto bowiem spotkał się z Dobrą Nowiną głoszoną przez Jezusa Chrystusa, wcześniej czy później na takie albo podobne pytania będzie musiał szukać odpowiedzi.

Cezary na wyżej wspomniane zagadnienia dał tak wyczerpujące wyjaśnienia, że jego kazanie stanowi swego rodzaju traktat teologiczny, który z interesującego nas punktu widzenia zasługuje na szczególną uwagę.

⁹ Kazanie 11, 1, dz. cyt., s. 96.

¹⁰ Kazanie 11, 1, dz. cyt., s. 96.

¹¹ Więcej na temat diabła w nauczaniu św. Cezarego zob. T. Kołosowski, *Nauka o szatanie, jego oddziaływaniu na ludzi i walce z nim*, w *kazaniach św. Cezarego z Arles*, w: *Demonologia w nauce Ojców Kościoła*, red. H. Pietras, Kraków 2000, s. 99–108 (Źródła Myśli Teologicznej, 17).

¹² Por. Kazanie 11, 1, dz. cyt., s. 96.

Kaznodzieja mówi: „Tak mówią ludzie małej wiedzy! Bez wątpienia mógł Pan nasz zatriumfować nad Szatanem samym swoim Boskim autorytetem, i wyzwolić człowieka spod jego panowania. Mógł wprawdzie, lecz sprzeciwił się rozum (*ratio*), nie pozwalała sprawiedliwość (*iustitia*)¹³, a te są u Boga wyższe niż wszelka siła i potęga. Jeśli zatem te właściwości chwali się u ludzi, o ileż bardziej u Boga, Stwórcy rozumu i sprawiedliwości oraz ich Stróża?”¹⁴. Tych, którzy oczekują od Boga interwencji wyłącznie ze względu na Jego wszechmoc, kaznodzieja nazywa ludźmi „małej wiedzy”. Takie bowiem myślenie o Bogu należy do częstych. Znak to, że domaga się od swych słuchaczy wysokiego poziomu wiedzy religijnej. Wielu jednak sądzi, że Bóg to przede wszystkim wszechmoc. Ten przymiot Boga jest dla wiernych najważniejszy. A skoro Bóg jest wszechmocny, to powinien działać za pomocą siły. Kaznodzieja nie przeczy, że w takim rozumowaniu jest ziarnko prawdy, bowiem wszechmoc faktycznie umożliwia Bogu panowanie nad każdą sytuacją.

Słuchacze Cezarego mają pretensje do Boga, że nie rozgrywa On swej partii z Szatanem w oparciu o swój autorytet, czyli w oparciu o władzę. Rozmowanie ich jest logiczne: Skoro może siłą wybawić człowieka z niewoli Szatana, to dlaczego tego nie czyni? Odpowiedź kaznodziei jest czytelna. Sprzeciwia się temu rozum, *ratio*¹⁵.

Cezary dodaje jednak natychmiast, że zarówno rozum (*ratio* rozumiane jako mądrość), jak i sprawiedliwość Boga stoją ponad Jego siłą i potęgą. Tym samym podporządkowuje im wszechmoc Boga. Ta uwaga Cezarego w jego koncepcji przymiotów Boga jest cenna, ponieważ odsłania pew-

¹³ Na temat praw diabła, zob. *Kazanie 11, 1*, dz. cyt., s. 96, przyp. 5.

¹⁴ *Kazanie 11, 2*, dz. cyt., s. 96–97.

¹⁵ Łacińskie *ratio* ma znaczenia: rachowanie, obliczanie, sprawa, handel, stosunki, dziedzina, zawód, zakres, kategoria, uwzględnienie, względność, dyskrekcja, rozważa, zamiysł, władza myślenia, rozum, rozumny powód, pobudka, dowodzenie, uzasadnienie, motywowanie, wnioskowanie; liczba zaś mnoga *rationes*: racje, powody. Inne jeszcze znaczenia *ratio*: uprawnienie, planowe postępowanie, metoda, sposób myślenia, kierunek, zasada, prawo, usposobienie, stan, środek, droga, postępowanie, możliwość, sposób, wiedza, znajomość, nauka, zasada naukowa, system, teoria. Język francuski tłumaczy wyraz łaciński jako *raison* – rozum, rozsądek, racja, słuszność, argument, przyczyna i sprawiedliwość, por. *Mały słownik łacińsko-polski*, red. J. Korpanty, Warszawa 2005, s. 523 i *Wielki słownik francusko-polski*, t. 2, red. J. Dobrzański i in., Warszawa 1982, s. 491. Na temat racji sprawiedliwości por. J. Rivière, *La doctrine de la Rédemption chez saint Césaire d'Arles*, dz. cyt., s. 16–18.

ną hierarchię, na czele której znajdują się sprawiedliwość i mądrość. Wszemoc jest więc na usługach tych przymiotów.

Należy też podkreślić, że Cezary traktuje sprawiedliwość jako dzieło Boga i w Nim dostrzega Stróża sprawiedliwości. To znak, że nieustannie czuwa On nad jej zachowaniem.

W formie analogii autor kazań sygnalizuje, że tak samo jest w naszej ocenie człowieka. Cenimy u niego wyżej sprawiedliwość i to, że ma rację, tzn. mądrość aniżeli siłę, jaką dysponuje. Zestawienie z człowiekiem zmierza do spojrzenia na Boga jako Stwórcę ludzkiego rozumu i sprawiedliwości oraz Stróża tych darów. Rozum to synonim mądrości. Autor w tym zdaniu ściśle łączy sprawiedliwość z mądrością. Z tekstu wynika, że wyrwanie przez Boga człowieka z niewoli diabła za pomocą siły byłoby naruszeniem Bożej sprawiedliwości. Takie ustawienie zmusza kaznodzieję do uzasadnienia swego twierdzenia i w tym kierunku idzie jego dalsze rozumowanie. „Bóg zatem miał plan odnowienia człowieka oraz przywrócenia wieczności człowiekowi oszukanemu przez diabła. I tu już należy tak rozważyć: by miłosierdzie nie zniweczyło sprawiedliwości, żeby dobroć nie zburzyła równości. Jeżeli [Bóg] pogromiłby diabła swą potęgą i majestatem, i tak wyrwał człowieka z jego paszczy, byłaby to potęga, lecz nie byłoby sprawiedliwości”¹⁶.

Cezary uważa, że Bóg miał plan zbawienia człowieka, który zmierza do przywrócenia utraconej przez niego wieczności. Znak to, że wieczność człowieka traktuje jako wartość zbawczą, utraconą, czyli początkowo człowiek ją posiadał, ale później stracił. Stracił zaś, ponieważ został oszukany przez diabła. Ta wypowiedź sygnalizuje potrzebę głębokiego rozumienia eschatologii. Dokładniejsze jej sprecyzowanie będzie możliwe przy refleksji nad nauką Cezarego na temat zbawienia człowieka¹⁷.

Odślaniając mechanizm tragedii grzechu człowieka, kaznodzieja kładzie nacisk na podstęp diabła. Człowiek dał się okłamać. Ale skoro tak się stało, to diabeł ma prawo do człowieka. Logika rozumowania nie podlega

¹⁶ Kazanie 11, 2, dz. cyt., s. 97.

¹⁷ Zob. J. Pochwat, *Nowotestamentalny wymiar eschatologii. Studium „Kazań do ludu” św. Cezarego z Arles*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki, Lublin 2009, s. 223–237.

dyskusji. Po ujawnieniu metody Szatana Cezary jasno zaznacza, że plan Boga zmierzający do uwolnienia człowieka spod władzy Szatana musi zachować sprawiedliwość, czyli uszanować prawo diabła do człowieka. Inaczej plan nie byłby godny Boga.

Przeanalizujemy dokładniej ten tekst: „Bóg zatem miał plan odnowienia człowieka oraz przywrócenia wieczności człowiekowi oszukanemu przez diabła. I tu już należy tak rozważyć: by miłosierdzie nie zniweczyło sprawiedliwości”¹⁸. Samo wybawienie człowieka nie wystarcza. Ono mogłoby być dokonane za pomocą wszechmocy Boga, a wówczas Bóg jako Stwórca naruszyłby sprawiedliwość wobec Szatana. Bóg zaś musi kierować się sprawiedliwością wobec wszelkiego stworzenia. Dla nas to zdanie jest ważne. W nim bowiem pojawia się przesłanie miłosierdzia wobec człowieka, które polega na wybawieniu go z niewoli Szatana. Według Cezarego miłosierdzie nie może być okazane człowiekowi tak, by naruszyło sprawiedliwość Boga wobec innych stworzeń.

Jako równoważnik określenia: „by miłosierdzie nie zniweczyło sprawiedliwości” autor wprowadza zdanie: „by dobroć nie zburzyła równości”. Mamy tu zestawienie miłosierdzia z dobrocią, a sprawiedliwości z równością. Pierwsza część jest jasna i nie wymaga komentarza. Miłosierdzie jest zawsze dziełem dobroci, ale druga część tego zestawienia ukierunkowuje myślenie w stronę sprawiedliwości opartej na równości. W tym kontekście rodzi się kilka pytań: O jaką równość idzie – Szatana i ludzi? Czy też o zasadę sprawiedliwości, która domaga się zachowania równości wobec różnych stron? W oparciu o ten tekst nie można odpowiedzieć na te pytania, ale w dalszej refleksji nad sprawiedliwością i równością oba pojęcia będzie można nieco uściślić.

Dla biskupa Arles nie podlega dyskusji, że gdyby Bóg odniósł zwycięstwo nad diabłem przy użyciu siły, okazałby swą moc, ale naruszyłby sprawiedliwość. Nie byłby sprawiedliwy! Takie postawienie sprawy zmusza autora do odczytania dziejów zbawienia przez pryzmat sprawiedliwości Boga. Całe kazanie zmierza do tego i pozwala dokładniej określić, na czym ta sprawiedliwość polega.

¹⁸ Kazanie 11, 2, dz. cyt., s. 97.

Kaznodzieja sięga do formy dialogu, jaki ewentualnie prowadziłby Szatan z Bogiem, gdyby Ten próbował siłą odebrać z jego rąk człowieka. „Nieprzyjaciel rodzaju ludzkiego mógłby powiedzieć: Panie, jesteś sprawiedliwy i prawdziwy (*verus*)¹⁹. W dobroci swojej stworzyłeś człowieka i mnie stworzyłeś kiedyś dobrym aniołem, a nie złym”²⁰.

Autor przypomina prawdę o Bogu, o człowieku i o Szatanie. Bóg jest sprawiedliwy i kocha prawdę. Szatan wie o tym. Wie też, że Bóg nie naruży sprawiedliwości ani nie zdradzi prawdy. Człowiek jest dziełem dobroci Boga. Szatan też jest dziełem Jego dobroci. W tej wypowiedzi zestawiona jest dobroć Boga z Jego sprawiedliwością i umiłowaniem prawdy. Cały też wywód Szatana będzie zbudowany na tych przymiotach Boga.

2. Konsekwencje wolności

Cezary staje się jakby adwokatem diabła, gdy mówi: „Jak mnie, tak i człowiekowi dałeś przywilej wolnej woli. Dałeś prawo, ale z groźbą wyroku śmierci, jeżeli wybierze coś zakazanego. Najpierw siebie zgubiłem z powodu dobrowolnej zazdrości. Następnie doradziłem zło człowiekowi. Doradziłem mu, ale go do tego nie zmusiłem, ponieważ nie mogłem zmusić tego, kto był obdarzony wolnością wolnej woli. To raczej mnie posłuchano, niż Twoje słowo zachowano. Otrzymaliśmy za nasze zasługi słuszny wyrok Twojego sądu: ja wieczne przekleństwo, a on śmierć i straszliwą karę razem ze mną”²¹. Stworzenia obdarzone są przymiotem wolności. Zarówno Szatan, jak i człowiek został stworzony jako wolny byt, mający wolną wolę. Przestrzeń wolności jest ujęta w granicach określonych przez prawo. Przekroczenie prawa pieczętuje wyrok. Wybory zakazane

¹⁹ Łacińskie *verus* oznacza: prawdziwy, rzeczywisty, natomiast *verum*: prawda, słuszność, mówiący prawdę, prawdomówny, zgodny z rozumem, słuszny, sprawiedliwy, rozumny. Język francuski tłumaczy słowo łacińskie jako *vrai* – prawdziwy, zgodny z prawdą, niezmyślony, niepodważalny, pewny, rzeczywisty, faktyczny, autentyczny, nieoszukany itp., miłujący prawdę, por. *Mały słownik łacińsko-polski*, dz. cyt., s. 645 i *Wielki słownik francusko-polski*, t. 2, dz. cyt., s. 1017.

²⁰ *Kazanie 11, 2*, dz. cyt., s. 97.

²¹ *Kazanie 11, 2*, dz. cyt., s. 97.

prawem sprowadzają karę, której konsekwencją jest najwyższy wymiar sprawiedliwości w postaci odebrania największej wartości, jaką jest życie.

Szatan, jak zauważa Cezary, sam siebie zgubił, nikt go do tego nie zmusił, a powodem była zazdrość. Diabeł zazdrościł człowiekowi, dlatego doradził mu wybór zła, który na człowieka sprowadziła śmierć. Szatan tłumaczy, że on nie zmusił człowieka do niczego, on tylko doradził. Nie mógł bowiem, jak zauważa, zmusić do czegoś kogoś, kto był wolny. Diabeł jest dumny z tego, że to właśnie jego posłuchał człowiek, a nie Boga. Szatan uznaje sprawiedliwy wyrok Boga, nie ma on do Niego żadnych pretensji. Wyrok Boga jest ze wszech miar słuszny. Wieczne przekleństwo dla Szatana, a śmierć dla człowieka, oto rezultat nieposłuszeństwa Bogu i wejścia w dialog z Szatanem. Obie kary są straszliwe. Człowiek został skazany na karę, którą obarczony jest Szatan. Obaj godni siebie, bowiem będąc wolnymi stworzeniami, odwracają się plecami od Dawcy prawa życia.

Szatan u Cezarego mówi: „Człowiek dobrowolnie złączył się ze mną. Na mocy tejże dobrowolności, a nie wbrew woli, odłączył się od Ciebie: jest mój. Za grzech na równi jesteście skazani na karę. Jeżeli się go ode mnie odrywa, nie jest to sprawiedliwość, ale przemoc. Nie jest to łaska, ale krzywda. Nie jest to miłosierdzie, ale gwałt. Dlaczego człowieka, który nie chciał żyć, chociaż mógł, wbrew jego woli przywraca się do życia? Ośmielam się powiedzieć, sprawiedliwy Sędzio, że nie godzi się w jednej sprawie wydawać dwóch różnych wyroków. W końcu, jeżeli Ci się podoba, aby człowiek został zbawiony z samej pobłażliwości, pominąwszy wszelkie racje rozumu i sprawiedliwości, to musimy obaj być zbawieni: zarówno ten, który zginął, jak i ja, który [go] zgubiłem”²². Kaznodzieja kończy wywód słowami: „Czyż nie wydałby się i sprawiedliwy, i jakby rozumny ten głos diabła przeciw Bogu, który wszystko uczynił i czyni sprawiedliwie i zawsze rozumnie?”²³. Człowiek obdarzony darem wolności wybiera propozycję Szatana. Jego decyzja jest wolna. Dobrowolnie odrzucił Boga. Jego wolność jest również zachowana, gdy staje się własnością Szatana. Zarówno Szatan, jak i człowiek zgrzeszyli i ponoszą karę za grzech nieposłuszeństwa. Szatan odwołuje się do sprawiedliwości Boga. Podkreśla,

²² Kazanie 11, 2, dz. cyt., 97.

²³ Kazanie 11, 2, dz. cyt., s. 97–98.

że odrywanie człowieka siłą od niego jest zaprzeczeniem sprawiedliwości. Cezary pisze jasno, że jest to już wówczas przemoc, w miejsce łaski pojawia się krzywda, miłosierdzie staje się gwałtem²⁴.

Szatan ustami Cezarego zadaje konkretne pytanie: „Dlaczego człowieka, który nie chciał żyć, chociaż mógł, wbrew jego woli przywraca się do życia?”²⁵. Inaczej mówiąc, dlaczego człowieka, który dobrowolnie opowiedział się po stronie Szatana i wybrał śmierć, przywraca się do życia. Szatan przypomina Bogu, że jako sprawiedliwy Stwórca nie może wydawać w tej samej sprawie dwóch różnych wyroków. Wypomina Bogu, że jeżeli Ten chce zbawić człowieka tylko z samej pobłażliwości, to znaczy, że Bóg pomija wszelkie racje rozumowe i sprawiedliwe. A skoro tak, „to i on ma prawo do zbawienia, zarówno ten, który zginął” (człowiek), „jak i ten, który go zgubił” (Szatan)²⁶. Cezary docenia logikę myślenia Szatana wobec Boga, który wszystko, co czyni, czyni sprawiedliwie i rozumnie. Jednakże mimo iż Szatan odznacza się logicznym myśleniem, jego głos jest zbrodniczy.

W tym miejscu kaznodzieja uzasadnia decyzję Boga o wcieleniu Jego Syna²⁷. Przyjście w ciele mocy Bożej, którą jest Chrystus, jest uzasadnieniem Bożej sprawiedliwości i rozumu. „By ten zbrodniczy głos nie miał miejsca i by wszystkie Boże dzieła opierały się na mocy sprawiedliwości i rozumu, Moc Boża zstąpiła z nieba, przyszła oderwać człowieka od diabła nie potęgą, lecz z zachowaniem we wszystkim prawa słuszności, jak sam Pan przypomniał Janowi Chrzcicielowi w czasie swego Chrztu, kiedy ten wzbraniał się Go ochrzcić: «Pozwól teraz, bo tak godzi się nam wypełnić wszelką sprawiedliwość» (Mt 3, 15)”²⁸.

3. Podstęp za podstęp

Według Cezarego przyjście Chrystusa w ciele podobnym do ciała grzesznego pozwoliło Mu doświadczyć wszystkiego oprócz grzechu. Był

²⁴ Por. *Kazanie 11, 2*, dz. cyt., s. 97.

²⁵ *Kazanie 11, 2*, dz. cyt., s. 97.

²⁶ Por. *Kazanie 11, 2*, dz. cyt., s. 97.

²⁷ Zob. J. Rivière, *La doctrine de la Rédemption chez saint Césaire d'Arles*, dz. cyt., s. 18.

²⁸ *Kazanie 11, 3*, dz. cyt., s. 98.

to sposób na „wypełnienie sprawiedliwości i potępienie grzechu w cieiele przez to, że przyjął ciało bez grzechu, choć z grzesznej substancji”²⁹. Kaznodzieja przytacza na to dwa dowody: „Dowodzi tego starcie się ducha Pana z diabłem dokonane na pustyni, gdzie diabeł został pokonany nie mocą Majestatu, lecz przypomnieniem mu przykazania, lecz postem, lecz prawną odpowiedzią (Mt 4, 1-11). Dowodzą tego różne usiłowania faryzeuszów, przez których Pan był często niepokojony”³⁰. Następnie zwraca uwagę na dzieła Chrystusa³¹. Mówi: „Dlatego niewdzięcznym dobrze czyni, skrzywdzony nie sprzeciwia się, obelgi zwycięża cierpliwością, złość dobrocią, wypełnia wszelką sprawiedliwość, potępia wszelki grzech. Stąd Pan przepowiadał: «Nadchodzi, mówi, władca tego świata; nie ma on jednak nic swego we Mnie» (J 14, 30)”³².

Kaznodzieja odpowiada konsekwentnie na sformułowane na początku kazania pytania. Podkreśla, że wcielenie Jezusa Chrystusa jest pierwszym zwycięstwem odniesionym przez Niego nad Szatanem. Chrystus przyjmuje ciało bez grzechu, mimo że pochodzi ono z rodu grzesznego. Jest to pierwsza pułapka zastawiona na diabła. Grzech pozostaje w cieiele, które zostało kiedyś pokonane przez Szatana. Nie mógł on zatem spodziewać się niebezpieczeństwa z tej właśnie strony. Jednakże, jak zauważa biskup Arles: „To samo ciało teraz zwyciężyło, które kiedyś zostało zwyciężone. Gdyby samo bóstwo zwyciężyło, wówczas dla diabła nie byłoby tak wielkiego zawstydenia, a ludziom żyjącym w cieiele Bóg nie dałby nadziei na zwycięstwo”³³. Fakt pokonania Szatana przez Chrystusa jako człowieka jest dla niego, według św. Cezarego, powodem do wstydu. Jest to także nadzieja dla ludzi, którzy są w stanie pokonać Szatana, nie muszą mu być ulegli, mimo że żyją w grzesznym cieiele.

²⁹ Por. Kazanie 11, 3, dz. cyt., s. 98.

³⁰ Kazanie 11, 3, dz. cyt., s. 98.

³¹ O zbawczym dziele Chrystusa w ujęciu św. Cezarego z Arles zob. S. Felici, *La catechesi cristologica di s. Cesario...*, dz. cyt., s. 156-159.

³² Kazanie 11, 3, dz. cyt., s. 98.

³³ Kaz. Kazanie 11, 3, dz. cyt., s. 98.

4. Sprawiedliwa cena odkupienia człowieka od Szatana

Dla Cezarego z Arles po wcieleniu krzyż jest drugim zwycięstwem nad diabłem³⁴. Krzyż jest, jak zauważa Cezary, niezwykle ważnym narzędziem. Chrystus „przez niego odpuszcza światu grzech, burzy prawo śmierci, dokonuje triumfu nad diabłem”³⁵.

Kaznodzieja zauważa, że na mocy formalnej sprawiedliwości zapłatą dla grzeszników był krzyż³⁶. Chrystus nie mógł na krzyż zasłużyć, bowiem chociaż przyszedł w ciele, nie był grzesznikiem i nie popełnił grzechu. Kara krzyża była przeznaczona dla zbrodniarzy, tak z prawa ludzkiego, jak i Bożego.

Szatan posługuje się ludźmi, aby zrealizować swoje zamiary. Działa przez „Judasza, przez ziemskich królów, przez książąt Żydów, którzy «złączyli się z sobą» przed Piłatem, «przeciw Panu i przeciw Jego Pomazańcowi» (Ps 2, 2). Chrystus zostaje skazany na śmierć, skazany niewinny, jak mówi prorok w Psalmie: «Cóż zdziałał sprawiedliwy?» (Ps 10, 4) oraz: «Czyhają na życie sprawiedliwego... potępiają krew niewinną» (Ps 93, 21). Skazany jest niewinny bez żadnego najmniejszego grzechu, gdyż wąż nie mógł zrobić ani śladu, żadnej rysy na tej skale”³⁷. Po wskazaniu wrogów Chrystusa kaznodzieja przechodzi do ukazania Jego postawy w ciele, mówi: „Przyjął cierpliwie zniewagi i policzkowanie, koronę cierniową i szatę szkarłatną, i inne pozostałe urągowniska opisane w Ewangelii. Przyjął to bez żadnej winy, nasycony cierpieniem, «jak baranek na rzeź prowadzony» (Iz 53, 7) poszedł na krzyż”³⁸. Święty Cezary demaskuje zbrodnicze działanie Szatana wobec Chrystusa. Skazanie na śmierć niewinnej osoby jest wielkim złem – jest zbrodnią.

Konsekwencją przyjęcia krzyża przez Chrystusa jest zgoda na przyjęcie zniewag. Sprawiedliwy Chrystus przyjmuje na siebie wszelką niesprawiedliwość, ujawniając przez to zbrodnicze i niesprawiedliwe postępowanie

³⁴ Por. *Kazanie 11, 4*, dz. cyt., s. 99–100.

³⁵ *Kazanie 11, 4*, dz. cyt., s. 99.

³⁶ *Kazanie 11, 4*, dz. cyt., s. 99. Por. także J. Rivière, *La doctrine de la Rédemption chez saint Césaire d'Arles*, dz. cyt., s. 18.

³⁷ *Kazanie 11, 4*, dz. cyt., s. 99.

³⁸ *Kazanie 11, 4*, dz. cyt., s. 99.

nie diabła. Sprawiedliwość Zbawiciela jest ważniejsza niż Jego moc. On nie używa mocy swego Majestatu, chociaż mógł to w swej obronie uczynić: „Przyjął to godnie, choć mógł odpłacić przeciwnikom za krzywdę. Przyjął przemoc od gwałcicieli, jak śpiewa Dawid «podobny do męża bezsilnego» (Ps 87, 5), choć mógł obronić się mocą Bożego Majestatu. Albowiem Ten, co słowem sprawił, że drzewo figowe z korzeniami uschło, o wiele łatwiej mógłby natychmiast nakazać uschnięcie każdego ciała, które jest uznane za «trawę» (Iz 40, 6), gdyby tylko chciał je poskromić. Jeżeli ci, którzy przyszli, aby Go pojmać, na łagodne Jego pytanie: «Kogo szukacie?» (J 18, 4. 6) cofnęli się wstecz i stali się jak gdyby umarłymi, co mogłoby się stać z nimi, gdyby chciał ich ukarać?”³⁹. Tu ujawnia się tajemnica krzyża, dla której, jak podkreśla św. Cezary, Jezus przyszedł na ziemię.

Wszystko wskazuje na to, że Cezary odwołuje się tu do znanej w patrystyce koncepcji teologicznej, która tłumaczy zbawienie człowieka przez podstęp, jaki zastosował Bóg wobec Szatana. Ponieważ ten złowił człowieka podstępem, Bóg w imię sprawiedliwości zastosował wobec niego tę samą metodę i złowił Szatana⁴⁰. „Przez krzyż został zniszczony cyrograf grzechu i wroga potęga, która została jakby zwabiona wędką krzyża i została złapana”⁴¹. Cezary ujawnia koncepcję zbawienia. Krzyż dla niego jest haczykiem, ciało Chrystusa zaś przynętą. Szatan, który zniewał, łowił, teraz sam został złowiony. Chrystus zniszczył cyrograf grzechu i wrogą potęgę nie mocą swego Majestatu, lecz dobrowolną zgodą na wypełnienie woli Ojca. Stało się to, jak mówi kaznodzieja, „przy zachowaniu sprawiedliwości i racji słuszności, z powodu krzyża diabeł utracił zdobycz, którą posiadał”⁴².

³⁹ Kazanie 11, 4, dz. cyt., s. 99.

⁴⁰ W *Mowach św. Grzegorza z Nyssy* nie ma mowy o tym, że krzyż jest haczykiem. Grzegorz mówi o krzyżu, por. św. Grzegorz z Nyssy, *Wybór pism*, tłum. W. Kania, wstęp i oprac. E. Stanuła, Warszawa 1974, punkt 32, s. 168 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 14). Biskup Nyssy, mówiąc o haczyku, ma na myśli *Wcielenie*, por. tamże, s. 160, przyp. 24 u dołu strony. Por. także Kazanie 11, 4, dz. cyt., s. 100, przyp. 25.

⁴¹ Kazanie 11, 4, dz. cyt., s. 99–100.

⁴² Kazanie 11, 4, dz. cyt., s. 99–100. Racja słuszności w tekście oryginalnym brzmi *ratio*, który to wyraz j. francuski oddaje jako *raison*. Znaczenie tych wyrazów podałem już nieco wcześniej w przyp. 15.

Szatan dopuszcza się zbrodni na Jezusie Chrystusie, staje się winny, ponieważ skazuje na śmierć całkowicie niewinną osobę. „Należy wierzyć, że tak się stało. Chrystus Pan bez żadnej winy, bez żadnego przekroczenia prawa poddał się skazującemu wyrokowi, bez grzechu, niewinny został ukrzyżowany. Diabeł stał się winny śmierci Sprawiedliwego. Diabeł stał się winny krzyża dźwiganego niesprawiedliwie przez Sprawiedliwego. Śmierć Chrystusa pomogła człowiekowi”⁴³.

Dla Chrystusa krzyż był przyjęciem na siebie straszego cierpienia, dla ludzi natomiast wybawieniem. Święty Cezary mówi: „To, co Adam był winien Bogu, Chrystus zwrócił, przyjmując śmierć, stawszy się ofiarą za zbrodnię ludzi i ich potomstwa, jak wyjaśnił to błogosławiony Paweł, mówiąc: «Chrystus, powiada, umiłował nas i wydał siebie samego za nas w ofierze i oddał się na wdzięczną wonność Bogu» (Ef 5, 2)”⁴⁴. Z wypowiedzi biskupa z Arles wynika, że Szatan w Wielki Piątek, gdy zabił Chrystusa na krzyżu, przekroczył prawo sprawiedliwości. Zatem jego zdaniem Szatan do śmierci Chrystusa był sprawiedliwy⁴⁵, bowiem nikogo nie skrzywdził. W Wielki Piątek następuje konfiskata całego dorobku Szatana.

5. Sprawiedliwość jest miłosierna

W śmierci Jezusa Cezary dostrzega jedyną szansę na sprawiedliwość i wyrwanie się spod panowania diabła. Chrystus uwolnił rodzaj ludzki spod władzy Szatana przez swoją sprawiedliwość. Współpraca z Chrystusem, który udziela wszelkich dobrodziejstw bez uprzednich zasług, dokonuje się dzięki Bożemu miłosierdziu⁴⁶. Święty Cezary mówi: „Albowiem ten

⁴³ Kazanie 11, 5, dz. cyt., s. 100.

⁴⁴ Kazanie 11, 5, dz. cyt., s. 100.

⁴⁵ Do podobnego stwierdzenia dochodzi J. Rivière, *La doctrine de la Rédemption chez saint Césaire d'Arles*, dz. cyt., s. 13. Samo sformułowanie o sprawiedliwości Szatana przed Wielkim Piątkiem jest szokujące. Niemniej Cezary posługuje się terminem *iustitia* w stosunku do Szatana, chcąc podkreślić, jak bardzo Bóg szanuje wolność swoich istot. Szatan korzystał z tej wolności na własną rękę, namawiając człowieka, aby również i on podobnie z niej korzystał. Znak to, że termin *iustitia* nie jest przez Cezarego używany precyzyjnie.

⁴⁶ Na temat sprawiedliwości i miłosierdzia w nauczaniu Cezarego por. J. Pochwat, *Sprawiedliwość i miłosierdzie. Studium „Kazań do ludu” św. Cezarego z Arles*, dz. cyt.

grzech pierworodny nie mógł być przebaczony inaczej, jak tylko przez złożenie ofiary przebłagalnej, przez wylanie tej świętej Krwi ofiarnej za grzech. W Księdze Wyjścia tak już dawno, jak wiadomo, powiedziane zostało przez Pana: «Gdy ujrzę krew, osłonię was» (Wj 12, 13). Ta figura baranka oznaczała mękę Chrystusa Pana. Gdy ofiarowało się krew za krew, śmierć za śmierć, ofiarę za grzech, diabeł stracił to, co trzymał w swej mocy⁴⁷.

Miłosierdzie Boże wobec człowieka przejawia się w złożeniu ofiary przebłagalnej za grzech. Składającym ofiarę jest Syn, ofiarą też Syn, Chrystus, sprawiedliwy i wolny od jakiegokolwiek grzechu. Dlatego św. Cezary stwierdza: „Teraz już słusznie można mu powiedzieć: Nieprzyjacielu! Nie masz już tytułu do oskarżania. Zgrzeszył pierwszy Adam, ale ja – Nowy Adam – nie otrzymałem skazy grzechu. Samo ciało cię pokonało, dzięki mej sprawiedliwości, które to ciało, kiedyś, ty doprowadziłeś do grzechu. Moja sprawiedliwość pomaga grzesznikowi, niesprawiedliwie wymierzona mi śmierć pomaga dłużnikowi⁴⁸. Cezary stwierdza, że na Golgocie szatan stał się winny i dlatego słusznie jest nazwany nieprzyjacielem. A jako winny przeżywa konfiskatę swoich łupów: „Nie możesz już trzymać człowieka w wiecznej śmierci, bo on ciebie zwyciężył przeze Mnie, przewyższył i zniszczył. Nie zostałeś zwyciężony potęgą, lecz sprawiedliwością, nie panowaniem, lecz raczej słusnością. Nieprzyjaciel wyrzucił z siebie to, co wchłonał, i słusznie zabiera mu się to, co trzymał, gdyż niesprawiedliwie odważył się napaść na to, co żadnym prawem do niego nie należało⁴⁹, to znaczy na Chrystusa.

Podsumowanie

Wyjaśnienie taktyki szatana i Jezusa, opartej na zasadzie sprawiedliwości, było potrzebne Cezaremu do ukazania wielkości Bożego miłosierdzia wobec człowieka. Szatan podstępem namówił człowieka, by był jego współnikiem, a wykorzystał do tego jego wolność. Bóg podstępem

⁴⁷ Kazanie 11, 5, dz. cyt., s. 100.

⁴⁸ Kazanie 11, 5, dz. cyt., s. 100.

⁴⁹ Kazanie 11, 5, dz. cyt., s. 100–101.

doprowadził szatana do zbrodni na Kalwarii i jako winnemu w imię sprawiedliwości odebrał łup, tzn. człowieka. To uwolnienie jest dla człowieka darem miłosierdzia, wysłużonym przez sprawiedliwego Chrystusa. Dar ten wzywa do współpracy z Bogiem w celu wykorzystania naszej wolności. Po zwycięstwie Jezusa nad szatanem jesteśmy znów wolni – należy do Chrystusa, mamy wiedzę o metodach walki szatana z nami i metodach naszej walki z nim. Syn Człowieczy jest dla nas wzorem.

Summary

Sprawiedliwość Boga wobec szatana na podstawie *Jedenastego kazania do ludu św. Cezarego z Arles*

Cezary z Arles (†543) w jedenastym kazaniu do ludu dokonał precyzyjnego omówienia zagadnienia, dotyczącego sprawiedliwości Boga wobec szatana. W kazaniu tym, dał tak wyczerpujące wyjaśnienie na ten temat, że jest ono swoistego rodzaju traktatem teologicznym. Bóg, jak zauważa, mógł użyć wobec szatana swojej wszechmocy, nie uczynił jednak tego, ponieważ nie chciał naruszyć sprawiedliwości. Bóg jest sprawiedliwy tak wobec szatana, jak i wobec człowieka. Cezary wyjaśnił, że szatan sam siebie zgubił, nikt go do tego nie zmusił, a powodem była zazdrość. Z kolei szatan, jak zauważył Cezary, z zazdrości doradził człowiekowi wybór zła, nie zmusił człowieka do odwrócenia się od Boga, ponieważ człowiek był wolny. Człowiek natomiast, zamiast należeć do Boga, który go stworzył, wybrał propozycję szatana, która sprowadziła na niego śmierć. Cezary pokazał też dwa etapy wyrwania człowieka z niewoli szatana. Pierwszym było Wcielenie, czyli przyjście Chrystusa w ciele podobnym do ciała grzesznego, drugim był krzyż. Sprawiedliwy Chrystus przyjął na siebie niesprawiedliwość i ujawnił zbrodnicze i niesprawiedliwe postępowanie diabła. Szatan w Wielki Piątek, gdy zabił Chrystusa na krzyżu, przekroczył prawo sprawiedliwości. Dopuścił się zbrodni na Jezusie, stał się winny, gdyż skazał na śmierć całkowicie niewinną osobę. Szatan jako winny, musiał przeżyć konfiskatę tego, co zagarnął – człowieka. Chrystus, jak wykazał Cezary, uwolnił rodzaj ludzki spod władzy szatana przez swoją sprawiedliwość. Uczynił to nie jako Bóg, lecz w ludzkim ciele. Sprawiedliwość Chrystusa ujawnia Jego miłosierdzie względem człowieka.

Słowa kluczowe: Chrystus, sprawiedliwość, diabeł, podstęp, krzyż, ofiara, miłosierdzie

God's Justice toward Satan in *Sermon 11* of Saint Cesarius of Arles

In Sermon 11, Cesarius of Arles († 543) presented the theme of God's justice toward Satan in a very detailed way. He gave such a comprehensive explanation of the matter that it became a kind of theological treatise. God, as he points out, could use his almighty power against Satan. He didn't do it, because he did not want to violate justice. God is just in the same way in relation to Satan and to man. Cesarius explained how Satan defeated himself; no one forced him, and the reason for his defeat was jealousy. On the other hand, Satan, as Cesarius noted, out of jealousy, recommended to the man choosing of evil; he did not force the man to turn away from God because the man was free. The man, rather than staying by God who created him, accepted the suggestion of Satan that brought about death. Cesarius also presented two stages of liberation of human being from the satanic captivity. The first one was

the Incarnation, the coming of Christ in the body similar to a sinful body; the second was the cross. The righteous Christ accepted injustice and revealed the criminal and unjust conduct of the devil. On Good Friday, when Satan murdered Christ on the cross, he transgressed the law of righteousness. He committed crime on Jesus, he became guilty, because he sentenced to death a completely innocent person. Satan being guilty, had to accept the confiscation of what he seized – man. Christ, as Cesarius pointed out, freed mankind from the power of Satan by his righteousness. He did it not as God but Christ in the human body. Christ's justice reveals His mercy towards man.

Keywords: Christ, justice, devil, deceit, cross, sacrifice, mercy

Bibliografia

Césaire d'Arles, *Sermons au peuple*, introduction, traduction et notes par M.-J. Delage, t. 1, Paris 1971 (Sources Chrétiennes, 175).

Césaire d'Arles, *Sermons au peuple*, introduction, traduction et notes par M.-J. Delage, t. 2, Paris 1978 (Sources Chrétiennes, 243).

Césaire d'Arles, *Sermons au peuple*, introduction, traduction et notes par M.-J. Delage, t. 3, Paris 1986 (Sources Chrétiennes, 330).

Cezary z Arles, *Homilie do Księgi Rodzaju. Objasnienie Apokalipsy św. Jana*, oprac. A. Żurek, Kraków 2002 (Biblioteka Ojców Kościoła, 17).

Cezary z Arles, *Pisma dogmatyczne i egzegetyczne*, przeł. A. Strzelecka, oprac. P. Wygralak, Poznań 2004 (Pisma Ojców Kościoła, 29).

św. Cezary z Arles, *Kazania do ludu*, tłum. S. Ryznar (1–55), Józef Pochwat (56–80), wstęp J. Pochwat, Kraków 2011 (Źródła Myśli Teologicznej, 57).

Cyprian, Firmin, Wiwencjusz, Messjan, Stefan, *Żywot Cezarego z Arles*, przeł. A. Strzelecka, oprac. P. Wygralak, Poznań 2008 (Pisma Ojców Kościoła, 32).

Delage M.-J., *Introduction*, w: Césaire d'Arles, *Sermons au peuple*, SCh 175, Paris 1971, s. 13–124.

Felici S., *La catechesi cristologica di S. Cesario d'Arles. Cristologia e catechesi patristica*, Roma 1980.

Grzegorz z Nyssy, *Wybór Pism*, tłum. W. Kania, wstęp i oprac. E. Stanula, Warszawa 1974 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 14).

Kołosowski T., *Nauka o szatanie, jego oddziaływaniu na ludzi i walce z nim*, w: *kazaniach św. Cezarego z Arles*, w: *Demonologia w nauce Ojców Kościoła*, red. H. Pietras, Kraków 2000 (Źródła Myśli Teologicznej, 17), s. 99–108.

Kołosowski T., *Przepowiadanie wiary w środowisku wiejskim w kazaniach św. Cezarego z Arles*, w: *Evangelizacja w epoce patrystycznej*, red. F. Drączkowski, J. Pałucki, Lublin 1994, s. 39–60.

Mały słownik łacińsko-polski, J. Korpanty, Warszawa 2005.

Pochwat J., *Dzień Pański w nauczaniu św. Cezarego z Arles w świetle jego „Kazań do ludu”*, „Vox Patrum” 33 (2013) 60, s. 245–262.

Pochwat J., *Konsekwencje chrztu według św. Cezarego z Arles*, w: *Chrzest w teologicznej refleksji Ojców Kościoła*, Poznań 2016 (Teologia Patrystyczna, 13), s. 77–94.

Pochwat J., *Nowotestamentalny wymiar eschatologii. Studium „Kazań do ludu” św. Cezarego z Arles*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, Lublin 2009, s. 223–237.

Pochwat J., *Obraz społeczeństwa Galii pierwszej połowy VI wieku. Studium „Kazań do ludu” św. Cezarego z Arles*, w: *Fructus Spiritus est Caritas. Księga Jubileuszowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Franciszkowi Drączkowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin, czterdziestopięciolecia święceń kapłańskich i trzydziestopięciolecia pracy naukowej*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, s. 315–333.

Pochwat J., *Sprawiedliwość i miłosierdzie. Studium „Kazań do ludu” św. Cezarego z Arles*, Kraków 2008.

Pochwat J., *Św. Cezary z Arles i jego czasy*, w: *Św. Cezary z Arles, Kazania do ludu (1–80)*, tłum., Stefan Ryznar (1–55), Józef Pochwat (56–80), *ŻMT* 57, Kraków 2011, s. 7–32.

Pochwat J., *Św. Cezary z Arles jako nauczyciel modlitwy, na podstawie jego „Kazań do ludu”*, w: *Przez Maryję ku Wcielonemu Słowu*, red. J. Kręcidło, Kraków 2012 (Studia Salettensia, 5), s. 73–97.

Rivière J., *La doctrine de la Rédemption chez saint Césaire d'Arles*, „Bulletin de Littérature Ecclésiastique” 44 (1943), s. 3–20.

Wielki słownik francusko-polski, t. 2, red. J. Dobrzański i in., Warszawa 1982.

Żurek A., *Cezary z Arles*, Kraków 2003.